

UDK 911.37(497.11)

711.4/.7(497.11)

911.3 Радовановић В.

Original scientific work

Оригиналан научни рад

Иван Раткај**Микица Сибиновић**

**ПРОУЧАВАЊЕ БЕОГРАДА У ДЕЛИМА ВОЈИСЛАВА С.
РАДОВАНОВИЋА У КОНТЕКСТУ ЊЕГОВЕ САВРЕМЕНЕ
УЛОГЕ У ГЕОПРОСТОРУ ***

"Географски положај главног града мора бити посматран у најтешњој спони са читавом земљом у чијем животу врши функцију главног државног средишта".

Академик Војислав С. Радовановић

Извод: Академик Војислав С. Радовановић у проучавањима положаја и територијалног развоја Београда користио је научни приступ којим се на оригиналан начин повезују основни елементи географског положаја. Географски положај Београда В. Радовановић је третирао као значајан геостратешки, економски и културолошки фактор, који континуирано делује на територијални развитак током различитих историјских циклуса. Детаљна анализа специфичних и разноврсних друштвено-историјских прилика, какву је представио В. Радовановић, од изузетног је научног значаја за разумевање будућих тенденција и перспектива развоја Београда и Србије у целости.

Кључне речи: Војислав Радовановић, Београд, географски положај, територијални развитак

Abstract: Academician Vojislav Radovanović, in his studies of territorial development of Belgrade, used a scientific approach to originally interrelate the basic elements of geographic location. V. Radovanović treated geographical position of Belgrade as an important geo-strategic, economic and cultural factor, which continuously influenced territorial development of the city during different historical cycles. Detailed analysis of different socio-historical circumstances, presented by V. Radovanović, is of great scientific importance for the understanding of future trends and perspectives of spatial development of Belgrade and Serbia as a whole.

Key words: Vojislav Radovanović, Belgrade, geographic location, territorial development

Увод

У проучавањима географског положаја и територијалног развоја Београда, академик др Војислав Радовановић користио је синтезни приступ

* Рад представља резултат истраживања на пројекту 176017, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

који омогућава комплексно сагледавање основних елемената географског положаја. Његови ставови били су блиски актуелним теоријским размишљањима, од којих треба издвојити Цвијићев модел, заснован на географским “особинама спајања и прожимања” и њима супротним “особинама изоловања и одвајања” (Цвијић, 1914), Хартшорнову теорију центрипеталних и центрифугалних сила (Hartshorne, 1950), Фридманов модел “центар – периферија” (Friedmann, 1967) и универзални модел централног језгра државе (Whittlesey, 1939). У својим истраживањима, В. Радовановић је посебну пажњу посветио историјском контексту територијалног развоја Београда, ослањајући се на раније радове К. Костића (1889), Ј. Вујића (1901), Е. Цветића (1930) и Д. Поповића (1935). Он је, на оригиналан, језички богат и научно инспиративан начин, повезао основне елементе географског положаја Београда у једну целину, створивши синтезу која је актуелна и данас. Комплексан географски положај Београда представљен је као значајан геостратешки, економски и културолошки фактор који постојано делује током дугог историјског периода. Историјска дешавања опредељују савремену улогу Београда у геопростору Србије и Европе, што је у истраживањима В. Радовановића представљено кроз детаљну анализу саобраћајно-географског и економско-географског положаја Београда. Посебно је занимљиво разматрање политичко-географског положаја, где В. Радовановић истиче геополитички значај Београда у склопу сложених историјских процеса настајања, развоја и нестајања геополитичких система, који се одвијају под утицајем сплета разноврсних чинилаца географског, етнографског, привредног, друштвеног, културно-цивилизацијског и политичког карактера. Овако свеобухватна анализа географског положаја Београда у различитим друштвено-историјским контекстима, од великог је значаја за разумевање савремених перспектива просторног и функционалног развоја Београда и његовог окружења.

Радовановићев концепт тополошког положаја Београда

Комплексна просторна анализа природних услова Београда полази од Цвијићевих запажања која В. Радовановић у раду и цитира (Радовановић, В., 1960):

Он се као свинкс прућио на ставама Саве и Дунава и гледа на Панонску равницу, одређен својим положајем да у њој изазива велике догађаје и да на њу најјаче утиче. Све велике реке које протичу кроз Панонски басен конвергирају према Београду.

Јован Цвијић

В. Радовановић указује на изванредно природно окружење Београда, упоређујући га са већим градовима у окружењу. Због природних веза, простор нашег главног града подразумева најважнији део тадашње Југои-

сточне и Средње Европе, између Источних Алпа, средњег и доњег Дунава, на северној капији Балкана и Блиског Истока, у близини источног и централног Средоземља. Изузетност географског положаја Београда наглашена је првокласним и многоструким географским особинама спајања и прожимања (видети: Цвијић, 1914) на раскрсници светских путева у Панонској равници, на ушћу Саве у Дунав, у близини сустицања и спајања других великих река (Драве и Тисе на северу; Дрине и Мораве на југу).

На основу истраживања П. С. Јовановића (1922) и С. М. Милојевића (1930) о основним карактеристикама рељефа Београда и околине, и радова П. С. Павловића (1930) и В. С. Ласкарева о геолошком саставу, академик В. Радовановић истиче да је најмлађе тло на коме лежи Београд квартарне старости. Састоји се већим делом од леса насталог таложењем еолске прашине, у коме су забележене три смеђе зоне (пограбена земља), од којих је најстарија на падини Мокролушког потока. Под утицајем хумидне климе по површини тла створено је хумусно земљиште. На главним падинама Београдске косе, према Сави и према Дунаву, откривени су остаци мамута (*Elephas primigenius*) и тзв. Старог слона (*Elephas antiquus*), у чијој близини су биле и кости долихокефалног Београдског дунавског човека. В. Радовановић (1960) наводи да је поменуте остеолошке остатке из најјужнијег градског подручја открио 1890. године српски палеонтолог Ђока Јовановић, у облику долихокефалне лобање неандерталског типа. По свом антрополошком типу, Београдски човек сличан је Крапинском неандерталцу.

Посматрајући и остале праисторијске трагове ране насељености овог простора, од раног холоцена, преко бакарног и бронзаног, до гвозденог доба, са остацима неолитског насеља, може се закључити да је заштитни тополошки положај на Београдској коси у облику стеновитог рта или полуострва, био искоришћаван од најранијег периода насељености ових простора.

Основне карактеристике политичко-географског положаја Београда

На основу запажања В. Радовановића, Београд је због свог истуреног геополитичког положаја вечито у првом плану и на удару политичких, економских, историјских и културних струјања из суседних, али и удаљених, земаља, што је значајно допринело његовој бурној прошлости (Радовановић, 1960). Војни походи и пустошења карактеристична за велике светске путеве кретања и продирања, оставили су свој траг од древних келтских, римских и хунских времена, све до периода ширења Отоманске империје, Аустроугарског царства, Немачке и других освајача. Због тога се у историји Београда константно смењују периоди мирног развоја и напретка, са периодима крвавих ратних сукоба, великих најезда, катастрофа, физичких разарања и културних трансформација.

По мишљењу В. Радовановића (1960), најбоље запажање политичко-географског положаја Београда и целе тадашње Југославије, изнео је Маршал Јосип Броз Тито на свечаном скупу Академије знаности и умјетности у Загребу, 28. децембра 1947. године, рекавши:

Више од 500 година Јужни Словени морали су, држећи у једној руци мотику а у другој мач, бранити на овој земљи свој опстанак, бранити не само себе него и Запад (који нас је увијек називао заосталим) и омогућити му да се може посветити више културном животу. Народи који су преко 500 година бранили Запад од турске најезде нису имали могућност да се посвете књизи и да узму перо у руке. Али, умјесто за те џиновске жртве нама се додајују разни епитети као што су „некултурни”, „заостали” народи и тако даље.

Комплексан приступ проучавању географског положаја и територијалног развитка града В. Радовановића садржан је у истраживању свих елемената географске средине – и природних (физичких) и друштвених (културно-историјских). В. Радовановић истиче да је Београд је кроз историју, са политичко-географским и културним променама, мењао своје антропогеографске карактеристике, функције и значај. Како примећује В. Радовановић, политичко-географски положај Београда променио се након Другог светског рата, у поређењу са положајем за време Краљевине Југославије, односно од Карађорђевићевих и кнез Милошевих времена. Некада периферни положај главног града и стална изложеност војним претњама, замењени су стабилним политичким, економским и социјалним условима живота. Констелација интереса светских сила у време истраживања В. Радовановића пружала је могућност привредног, културног и политичког уздицања Београда као главног центра државе, али је он такво стање назвао *затишјем*, што се показало тачним током 90-их година прошлог века.

Анализирајући историјске околности под којима се Београд развијао, В. Радовановић износи закључак да се на овом простору током 19. и 20. века врло динамично мењају различити друштвени системи, односно да је феудални систем замењен капитализмом (од Првог српског устанка до пада Краљевине Југославије), након чега се ушло у епоху социјализма, ослобођењем Београда 20. октобра 1944. године. Садашњи период транзиције само потврђује схватање механизма друштвено-историјске динамике В. Радовановића.

Београд је, користећи све погодности политичко-географског положаја, за само 16 година након ослобођења у Другом светском рату изменио своју географску физиономију. Друштвено-економски развој омогућио је изградњу индустријских насеља до Раковице и Железника, стамбених зона на Новом Београду, Универзитетског насеља под Бежанијском косом (Студентски град), нових приградских и пољопривредних насеља у Панчевачком

риту (ПКБ). Као геополитички центар државе (главни град) постао је седиште Председника Републике, Савезног и Републичког Извршног већа, Савезне и Републичке Народне скупштине, САНУ и Универзитета.

О саобраћајно-географском положају Београда

Дискутујући саобраћајно-географски положај Београда, В. Радовановић га назива „раскрсницом светских путева и укрсницом интереса светских сила“, „на северној капији Балкана и Блиског Истока и на јужним вратницама Панонске равнице и Средње Европе, на ушћу Саве у Дунав“, што му даје „првокласне и многоструке особине спајања и прожимања“ (Радовановић, В., 1960, 4).

Представљајући капију Балканског полуострва, одакле полазе главне уздужне балканске комуникације, ка Солуну и Истанбулу, које воде кроз моравско-вардарску и моравско-нишавско-маричку удолину, Београд, према В. Радовановићу, представља саобраћајно чвориште „светског значаја“ које „влада“ најкраћим путевима из Западне и Средње Европе према Егејском мору и Источном Средоземљу, али и знатно даље, „преко Босфора и Дарданела према Малој и Предњој Азији и Североисточној Африци, а кроз Суецки канал и преко осталог Блиског и Средњег Истока према мон-сунским земљама на југу и југоистоку Азије“ (Радовановић, В., 1960, 4).

Радовановић у својој анализи не занемарује унутрашњи, кохезиони значај саобраћаја. У том смислу, он посебно истиче положај Београда на споју моравско-вардарске и дунавско-савске магистрале, које делимично представљају окосницу каснијег аутопута „Братство и јединство“, са великом интегритетом саобраћајном, економском, културном и друштвеном улогом. Даље, у сличном контексту, В. Радовановић разматра значај и попречних, панонско-динарско-јадранских железничких путева између Београда и Јадранског приморја. Специфично велики потенцијал и значај даје пројекту изградње трансбалканске железничке пруге Београд–Бар (која је грађена етапно, у периоду од 1952. до 1976). Шире посматрано, Радовановић истиче да, позивајући се и на Ј. Цвијића који је Дунав назвао „једним од господарећих путева Европе“, подунавски положај Београда спаја тај град, воденим путем, са једне стране, преко средњег и горњег Дунава, каналом са Мајном, Рајном и Северним морем, а са друге стране, преко ђердапске пробојнице и доњег тока Дунава, са Црним морем. Додатно, Радовановић сагласан је са Роглићем, професором географије на Универзитету у Загребу, који сматра да Југославија заузима средишњи и кључни дио Подунавља, чиме представља један од најважнијих делова европског простора уопште, а да Београд, због конвергенције других путева, има најповољнији положај и несразмерно боље перспективе од осталих дунавских градова.

Закључујући анализу саобраћајно-географског положаја Београда, Радовановић истиче да је он раскрсница, поред других важнијих путева, и

две нарочито велике европске и светске трансконтиненталне комуникације – једна од њих има меридијански правац и води од Северног мора до Солунског залива или, преко Босфора и Дарданела, до Блиског и Средњег Истока, док је друга упореднички оријентисана и води од Бискајског залива, преко француске Азурне обале и Ломбардије, све до Црног мора и даље, до Источне Европе и, кроз Босфор и Дарданели, до Егејског и Средоземног мора.

Оваква разматрања В. Радовановића о саобраћајно-географском положају Београда свакако су и данас актуелна, посебно када узмемо да је овај град раскрсница два савремена паневропска коридора – 7 и 10. Сплет сложених унутрашњих и спољашњих фактора узроковао је да Београд, још увек, не реализује у потпуности свој, положајем предиспониран, саобраћајни значај (Грчић и Раткај, 2003).

Територијални развитак Београда

В. Радовановић детаљно и прецизно описује развитак Београда, почињући са траговима из праисторије, преко Скориска који су први изградиле Београд као тврђаву под именом Сингидунум, преко римске владавине, византијске епохе, многобројних каснијих смена власти над Београдом, до главног града социјалистичке Србије и Југославије. Због сталних освајачких сукоба и разарања, Београд је често кроз историју мењао своју физиономију и функције – од добро насељеног и перспективног трговачког града, до значајног војног утврђења и стратешког града.

Посебно место у истраживању академика Радовановића има период од 1867. године, када је Београд „реконструкцијом улица, подизањем нових кућа, јавних и привредних зграда, у старијим деловима вароши, као и подизањем вароши у новим деловима градског насеља, брзо губио тип раније турско-источњачке вароши и све више постајао модеран европски град, од 1892. са новим водоводом од Белих Вода у Макишу на Сави, са електричним и саобраћајним градским постројењима, са осталом урбанистичком изградњом“ (Радовановић, В., 1960, 23). У свом делу о Београду, Радовановић са много оптимизма посматра почетак социјалистичког развоја и раста Београда. Он указује на његов огроман демографски, привредни и културни развој, јачање просвете, науке и уметности, изградњу нових насеља.

Много година касније, ставови Радовановића о урбаном развоју Београда показали су се исправним. Савремени експерти посматрају од 1867. до 1972. као период успона планског развоја Београда (упркос честим променама друштвеног, идеолошког, политичког, економског контекста и ратних сукоба). Од Генералног плана Београда из 1972. године, наступио је период „кризе из које ни Београд ни планирање његовог просторног развоја још нису изашли“ (Ђорђевић и Дабовић, 2010, 153). Економски и политички колапс 1990-их посебно је негативно утицао на Београд – нелегална и неформална градња

су узеле маха, трајно девастирајући многе делове града. Та тзв. „дивља“ (превасходно стамбена) градња није била ограничена на сиромашне, избеглице и расељене, већ је укључивала све, па и новонастале тајкуне. Последично, ницале су и скромне куће и огромне скупоцене виле, на приватном, али често и на јавном простору (Jovanović and Ratkaj, 2014; Petrović, 2001). Нелегално су грађени и мањи пословни објекти и киосци, лоцирани дуж саобраћајница, у парковима, између већ постојећих зграда, на обалама река. Спонтана стамбена градња и хаотична терцијаризација озбиљно су нарушили урбану морфологију и просторну организацију Београда (Раткај, И., 2009).

Закључак

Академик Војислав Радовановић, бавећи се анализом основних елемената географског положаја Београда, објаснио је основне карактеристике просторно-функционалног развоја Града у различитим друштвено-историјским контекстима. Његов приступ проучавања сагласан је са актуелним теоријским размишљањима, што је од велике важности за будуће стратешке концепције просторног развоја Београда. Војислав Радовановић сматрао је да Београд има значајан положај у оквирима српског, али и балканског и европског простора, што неоспорно представља потенцијал социјалног, културног и економског развоја. Данас је Београд центар концентрације становништва и агломерације делатности у Србији, са водећом улогом у функционалном умрежавању насеља на унутардржавном нивоу, као и у интеграцији државе у шири социоекономски и политички простор.

Континуирани послератни економски развитак Београда, какав је наглашавао В. Радовановић, прекинут је током 1990-их година, када је дошло до пада укупног друштвеног производа (као и друштвеног производа по становнику), измена у привредној структури (смањење учешћа индустрије и пораст учешћа трговине), смањења инвестиционих улагања и опадања броја запослених уз пораст незапослености. Постсоцијалистичка трансформација Београда допринела је негативним социјалним променама које су додатно интензивирале процесом емиграције високообразованог становништва, уз истовремену имиграцију руралног и полутанског, у великој мери избегличког, становништва. Урбано-морфолошке последице транзиционог периода у Београду свој израз су добиле кроз стихијску, полулегалну и илегалну надоградњу и дозиђивање постојећих, као и градњу нових стамбених и других објеката, монтажног (привременог) или трајног карактера.

ЛИТЕРАТУРА

- Вујић, Ј. (1901). *Путешествије по Србији*. Београд.
Грчић, М., и Раткај, И. (2003). Еврорегиони и еврокоридори као фактори интеграције земаља југоисточне Европе са Европском Унијом. *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду*, 51, 1-22.

- Ђорђевић, Д., и Дабовић, Т. (2010). Идеологије и пракса планирања Београда 1867-1972: период успона. *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду*, 58, 153-174.
- Јовановић, П. С. (1922). *Прибрежни језерски рељеф београдске околине*. Београд.
- Костић, К. (1889). *Трговински центри и друмови по српској земљи у Средњем и Новом веку*. Београд.
- Ласкарев, В. (1938). Трећа белешка о кварталним налагама у околини Београда. *Геолошки анали Балканског полуострва*, 15, 1-35.
- Милојевић, С. (1930). Рељеф београдског земљишта. Београд.
- Павловић, П. С. (1930). Геолошки састав Београда и околине. Београд.
- Поповић, Д. (1935). *Београд пре двеста година*. Београд.
- Радовановић, С. В. (1953-54). Југославија – географски положај, унутрашње и спољашње везе. *Гласник етнографског института САНУ*, 2(3), 115-146.
- Радовановић, С. В. (1960). Географски положај и територијални развитак Београда. *Зборник радова Географског института ПМФ*, 7, 1-26.
- Раткај, И. (2009). *Просторно-функционална организација Београда*. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Цветић, Е. (1930). Територијални развитак Београда. Београд.
- Цвијић Ј. (1991). Географски и културни положај Србије. *Сабрана дела*, 4(1), друго издање, *Књижевне новине*. (Гласник СГД, св. 3-4, Београд, 1914).
- Friedmann, J. R. (1967). A general theory of polarized Development. *Ford Foundation Urban and Regional Development Advisory Program*. Chile, Santiago.
- Hartshorne, R. (1950). The functional approach in political geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 40(2), 95-130.
- Jovanović, M., and Ratkaj, I. (2014). Functional metamorphosis of New Belgrade. *disP – The Planning Review*, 50(4), 54-65.
- Petrović, M. (2001). Post-socialist housing policy transformation on Yugoslavia and Belgrade. *European Journal of Housing Policy*, 1(2), 211–231.
- Whittlesey, D. (1939). *The Earth and the State*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Ivan Ratkaj

Mikica Sibinović

**RESEARCH ON BELGRADE BY VOJISLAV S. RADOVANOVIĆ IN THE
CONTEXT OF ITS CONTEMPORARY ROLE IN GEOSPACE**

Summary

Academician Vojislav Radovanović was dealing with the analysis of the elements of the geographical position of Belgrade, revealing the basic characteristics of spatial-functional development of cities in different socio-historical contexts. His original and innovative research is of great importance for the present and the future strategic concepts of spatial development and functional organization of Belgrade. Vojislav Radovanović held that Belgrade has uniquely important position within the Serbian, as well as the Balkan and European area, which undoubtedly represents the great potential for its social, cultural and economic development. Today, Belgrade is a major center of population concentration and agglomeration of activities in Serbia, with a leading role in the functional networking of settlements on the intrastate level, as well as in the integration of countries into the wider socio-economic and political entity.